

Andrzej Klonder

Mienie godne szlachcica i mieszczanina w krajach Europy Środkowej w XVII wieku

I. Mienie godne szlachcica

*Sławny ochmistrz Dostatek śrebną brodą chwieje,
a złotymi, gdzie stąpi, portugaly sieje.
Jedną ręką intraty przemożne rachuje,
drugą hojnie zebrany bogactwem szafuje.
Srebra, złota i pereł, i kamieni drogich,
jedwabiu rozlicznego, klejnotów chędogich
pełno wszędy, orszak sług, pieszczone bławaty,
drogotkane szpalery, rumiane szarłaty,
wezglowia teletowe, koldry haftowane,
materac z altembasu, złotem opisane
łóże, pokój obity, w nim z srebra litego
wszystko, czego jedno tkniesz, gwałt dobra wszego.*

[Hieronim Morsztyn, *Światowa rozkosz z ochmistrem swoim i z dwunastą służebnych panien*, wyd. A. Karpiński, Biblioteka Pisarzy Staropolskich, t. 1, Warszawa 1995, s. 18]

Dostatek, zwłaszcza demonstrowany światu, tak jak w wierszu Hieronima Morsztyna z 1606 r., był pożądanym atrybutem stanu szlacheckiego, nie tylko w Polsce. Poeta nie przedstawił oczywiście pełnej listy dóbr, których posiadanie stanowiło o normalnym, odpowiadającym ich randze społecznej poziomie życia szlachetnie urodzonych. Opisy takiego zestawu ruchomości znajdujemy natomiast w publikowanych w Niemczech dziełach komentatorów prawa, zawierających porady dotyczące reguł dziedziczenia, podziału i co szczególnie interesujące, rejestracji masy spadkowej.

Wskazówki dla notariuszy inwentaryzujących mienie znajdujemy m.in. w dziele Adama Volckmanna, znawcy prawa, żyjącego w Saksonii w początku XVII w.¹ Radzi on, które dobra powinny zostać odnotowane w inwentarzu. Za najważniejsze uznaje nieruchomości. Od nich właśnie: domu, dworu, pól uprawnych, łąk, winnic, ogrodów, stawów i wód bieżących notariusz powinien rozpocząć spisywanie rejestru². Następnie w inwentarzu należy odnotować ruchomości — „mobilia”. Wśród nich kolejno: gotówkę, naczynia srebrne, klejnoty,

¹ A. Volckmann, *Verbesserte Notariat-Kunst*, Leipzig 1642, cz. IV, s. 83–95; pierwsze wydanie we Frankfurcie n. Menem 1610, por. H. Mannheims, *Wie wird ein Inventar erstellt*, Münster 1991, s. 18.

² A. Volckmann, op. cit., s. 84.

pierścienie, paski, odzież, zbroje i oręż, cynę, mosiądz, miedź, obrazy, sprzęty domowe, pościel, bieliznę stołową. Kolejną pozycję spisu powinny stanowić zwierzęta domowe (bydło, konie, świny, owce, kozy, gęsi, kury i kaczki), wreszcie zapasy wina i piwa w piwnicy, zboża w stodole i na polu. Spis powinny zamykać informacje o skryptach dłużnych i zastawnych, depozytach, należnych prawach, np. do czynszów.

Podobne rady adresowane do osób spisujących inwentarze znajdujemy w pracach innych niemieckich prawników z epoki³. Volckmann opublikował jednak dodatkową pomoc: wzorcowy spis dóbr, jakie mógłby zostawić po sobie posiadacz majątności szlacheckiej (*Rittergut*)⁴.

W porządnym inwentarzu, oprócz nieruchomości, powinny być uwzględnione ruchomości ożywione (zwierzęta gospodarskie) oraz wyposażenie wozowni i stajni. Należy odnotować nawet pilnujące dobytku psy łańcuchowe (raczej z uwagi na wartość żelaznych łańcuchów niż psów — *2 Hunden mit eysernen Ketten*). Szlachcic może być posiadaczem trzech pojazdów do przewozu ludzi (dwa koczki lub wozy z podniebieniem, kolasa), trzech wozów na uzbrojenie i sprzęt wojenny (*Rustwagen*), do tego sześciu par sań. Ponadto w majątku znajdujemy 6 wozów do transportu towarów ciężkich i 3 do gnoju. W wozowni mogły się też znaleźć takie narzędzia rolnicze jak 10 pługów, w osobnym zaś pomieszczeniu siodła i uprzęż. Inwentaryzator powinien też uwzględniać zapasy zboża, słomy, siana.

W inwentarzu wzorcowym brakuje niestety szczegółowych danych o rzeczach osobistych szlachcica, które powinny być odnotowane w takich punktach spisu jak: gotówka, srebro, klejnoty, pierścienie, paski złote, srebrne. Gotówki jest 500 fl, pozostałe precjoza „zatrzymała wdowa”. Rejestr nie obejmuje też odzieży. Taka sytuacja musiała być dość częsta, jeśli znalazła odbicie w inwentarzu wzorcowym.

Kolejną, tym razem już bogatą w szczegóły pozycję Volckmannowego spisu stanowią łóżka i pościel. Dwa łóżka w izbie gościnnej mają kompletne pościele. W każdym z nich są dwa spodki i jedna pierzyna wierzchnia, do tego zagłówek i dwie małe poduszki — wszystkie w wyszywanych powleczeniach. W czterech łóżkach dla czeladzi znajdowało się po jednym powleczonym zagłówku i pierzynie. Zapasy bielizny lnianej godne domu szlacheckiego to 20 obrusów (w tym 4 wyszywane, 6 gorszej jakości dla czeladzi) oraz 22 ręczniki (w tym 6 wyszywanych, 6 gorszych dla czeladzi).

Kolejne pozycje inwentarza stanowią przedmioty i urządzenia z metali kolorowych. W zamku w wielkiej izbie narożnej oraz w drugiej komnacie mieszkalnej miały znajdować się cynowe umywalnice (*Handfass*), każda o wadze odpowiednio 12 i 10 funtów. Należało odnotować pieczołowicie zarówno liczbę przedmiotów, jak i wagę metalu. W domu było jeszcze 12 konwi (każda ważyła 6 funtów), 12 lichtarzy (18 funtów), tyleż mis (ogółem 60 funtów cyny) i 36 talerzy — każdy o wadze 1 funta czyli ok. 0,5 kg. We dworze mógł się też znajdować wielki lichtarz mosiężny (40 funtów) i 6 lichtarzy zwykłych (po 5 funtów). Przedmioty miedziane to przede wszystkim kocioł i wanny w łaźni, zaś w kuchni kociołki do ryb i formy do ciast.

We dworze powinny się też znajdować naczynia gliniane i drewniane: w sumie ok. 100 garneków na mleko oraz do gotowania, wreszcie 20 drewnianych mis i 32 także talerze „dla czeladzi” (*für das Gesinde*).

³ Szerzej o podstawach prawnych inwentaryzacji mienia i różnych typach inwentarzy zob. W. Eickhölder, M.-L. Pelus-Kaplan, *Lübecker Inventare des 16.–18. Jahrhunderts und ihre rechtliche Grundlage. Chancen der Auswertung*, [w:] *Häuser und Höfe in Lübeck*, Bd. 1, Neumünster 1993; A. Klonder, *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku*, Studia i materiały z historii kultury materialnej, t. LXVIII, red. J. Kruppé, IAE PAN, Warszawa 2000, s. 14–28; H. Mannheims, op. cit., s. 1–28; Ruth-E. Mohrmann, *Alltagwelt im Land Braunschweig. Städtische und ländliche Wohnkultur vom 16. bis zum frühen 20. Jahrhundert*, Münster 1990, Bd. 1, s. 1–18. Tam też wcześniejsza literatura.

⁴ A. Volckmann, op. cit., s. 89–95.

W odrębnym dziale sprzętów domowych w inwentarzu umieszczono: 6 stołów w wielkiej izbie narożnej (w tym jeden z kamiennym blatem), 6 stołów zwykłych w innych pomieszczeniach, w wielkiej izbie 12 zielonych ławeczek obitych skórą ze złoceniami, 10 ław w innych izbach. Spoczynkowi służyły 4 łóża z podniebieniem (*Himmelbet*) stojące w osobnych komorach gościnnych i sypialnych. Czeladzi służyło 6 łózek na popręgach (*Spanbett*). Wreszcie w inwentarzu znajdujemy 8 szaf — po dwie w pokojach gościnnych i sypialniach. Pozostałe służyły w kuchni do przechowywania żywności.

Inwentarz nie pomija także wielu drobnych przedmiotów drewnianych, używanych w mieszkaniu, kuchni, stajni i oborze, choćby dziesiątków beczek i kubłów-skopców. W sieniach (wielkiej i małej) znajdowało się wiele narzędzi żelaznych. Volckmann nie podaje ich liczby, lecz tylko wagę metalu.

W inwentarzu nie pominął też zapasów dworskiej spizarni. Wymienia słoninę, wędzoną i soloną wołowinę („cały zasolony wół” — *Ein ganzer Eingesaltzener Ochse*), szynki, jaja, masło, sery. Dwór ma także zapasy drewna budowlanego i opałowego. W piwnicy znajdujemy 6 wiader wina (bez podania gatunku) i trzy rodzaje piwa, w tym najwięcej cienkuszka (*Kofend*).

W zbrojowni (*Rüstammer*) odnotowano 70 różnych przedmiotów, wśród nich broń palną, białą, sprzęt łowiecki. Sąsiadują tu ze sobą rusznice przeznaczone do użycia na strzelnicy, strzelba myśliwska (*Pirsch-Rohr*), 2 pary pistoletów, włócznia, 2 rapiery (jeden pozłacany, drugi posrebrzany), 4 sztylety różnej wielkości, pancerze, róg myśliwski, sieci na zajęcie, itp.

Wreszcie Volckmann umieszcza we wzorcowym szlacheckim inwentarzu wykaz ksiąg z dworskiej biblioteki. Dziewiętnaście tytułów to z reguły nowości, publikowane w latach 1600–1623. Jedno wydawnictwo pochodzi z 1588 r. Po jakie dzieła sięgał niemiecki szlachcic lub jego domownicy? Połowa biblioteki jest poświęcona problematyce religijnej: wydane w formie in folio Biblia Lutra i dwie postylle — Hoensa i Herbergera, oraz poręczniejsze: *Theoria Vitae Aeternae* Filipa Nicolai (Hamburg 1620), *Zwoelf Andachten* (b.m., b.d.) Filipa Kegela, książeczka do nabożeństwa, norymberski śpiewnik z 1620 r. zawierający 627 pieśni, czy wreszcie kalendarz kościelny Martina Bohemiusa z 1613 r.

Edukacji historycznej służyły zapewne takie dzieła jak Piotra Albiniego *Meißnische Land und Berg = Chronica* (b.m.), rozrywce — wydane w 1619 r. w Monachium *Recreation — oder Lusthaus*. W nabyciu towarzyskiej oglądy pomagał zbiór mów biesiadnych (*Fürstl. Tischreden*) Georga Draudiusa (Frankfort 1620). W gospodarowaniu były pomocne: *Economia* Colerusa (komplet w pięciu tomach z 1613 r.), książka kucharska (1600) oraz dziełko Sebalda Mullera *Von Brawen und Backen* (Leipzig 1616).

Zarysowany przez Volckmanna obraz rzeczy otaczających szlachcica i jego domowników jest bogaty, brak w nim jednak prawie całkowicie informacji o rzeczach osobistych rycerza — jego odzieży, czy np. kosztownościach, stanowiących często istotną, czasem najcenniejszą część należących doń ruchomości. Podobnych przemilczeń uniknął inny prawnik, działający na początku XVII w. w księstwie Wirttembergii Nikodem Frischlin. W datowanym na 20 grudnia 1604 r. wstępie do swojej wydanej w roku następnym „Instrukcji inwentaryzacji i podziałów majątku” zawarł wzorcowy katalog rzeczy, które powinny podlegać rejestracji⁵. Zestawienie podzielił na nieruchomości i ruchomości. Wśród tych ostatnich wydzielił następujące kategorie: gotówka, klejnoty i biżuteria, naczynia srebrne, odzież i uzbrojenie zmarłego, odzież zmarłej, pościel, rzeczy lniane, naczynia miedziane, naczynia cynowe, naczynia miedziane, żelazo i naczynia kuchenne, drewniane naczynia kuchenne, skrzynie, narzędzia i sprzęty domowe (także służące do wykonywania rzemiosła), pojazdy i sprzęty chłopskie (rolnicze), bydło, plony,

⁵ N. Frischlin, *Instruction und Bericht, welchermassen [...] die Inventaria und Abtheilungen [...] fertigert werden sollen*, Tübingen 1605, cyt. za H. Mannheims, op. cit., s. 265–287.

wina, różne zboża, żywność w kuchni i zapasy, wierzytelności, długi. Instrukcja Frischlina była wznawiana (z uzupełnieniami) wielokrotnie, tylko w XVII wieku w latach 1660, 1679, 1692. Miała też edycje osiemnastowieczne⁶. Niestety rady Frischlina i jego kontynuatorów dotyczyły majątku wszystkich mieszkańców księstwa podlegających prawu krajowemu — bez wyróżniania szlachty, mieszczaństwa, chłopów, nie mogą więc być podstawą analizy różnic w majątkowym standardzie poszczególnych stanów.

Otwartym pozostaje również pytanie, w jakiej mierze instrukcje inwentaryzacji, pomoce w rodzaju katalogów rzeczy, które należy uwzględnić w spisach, oddają rzeczywisty stan posiadania szlachty. W przypadku Niemiec nie podjęto dotąd podobnej analizy. Rozproszone edycje pojedynczych rejestrów nie dają podstaw do analiz statystycznych. Możliwe są tylko porównania sondażowe. Bibliografia literatury poświęconej inwentarzom obejmująca dorobek edytorski do 1980 r.⁷ notuje tylko kilkadziesiąt wydanych drukiem spisów szlacheckiego mienia z terenu Rzeszy od XVI po XVIII w. Wydań z pewnością przybyło w ostatnim dwudziestolecu, nadal jednak nie podjęto próby porównania praktyki sporządzania inwentarzy, z nakazami czy zaleceniami prawników. Wśród wydawanych źródeł dominują dokumenty rejestrujące w porządku pomieszczeń przede wszystkim stan i wyposażenie szlacheckich domostw, daleko mniej uwagi przywiązujące do rzeczy osobistych.

Taki jest także sporządzony w 1648 r. inwentarz posiadłości Lohrstorf we wschodnim Holsztynie⁸. Wystawiona na licytację, wcześniej należała do starosty Detlefa Rantzau. Dwór starosty miał 9 pomieszczeń, w tym 7 mieszkalnych, pozostałe to spiżarnia i składzik. Kuchnia i piekarnia mieściły się w osobnych budynkach. Rządca i czeladź zajmowali pomieszczenia w budynku bramnym lub w stajniach. Spis nie zawiera, podobnie jak wzorowy inwentarz Volckmanna, informacji o rzeczach osobistych zmarłego starosty — odzieży, klejnotach. Brakuje również danych o stanie wozowni i stajni, piwnicy, zbrojowni itp. Obfite są za to informacje o wyposażeniu poszczególnych pomieszczeń w meble, drobniejsze sprzęty, zastawę stołową, przybory kuchenne. W Lohrstorf znajdujemy przedmioty z cyny: talerze (2 rozbite i 9 w kuchni), misy (10, w tym 6 nowych), jedną konew. Nie ma śladu umywalni — *handfasu*. Nie ma zastawy srebrnej (sprzedana, zrabowana, ukryta w czasie wojny trzydziestoletniej?). Skromny jest także stan spiżarni. Uderza brak mięsa i wędlin. W beczce na mięso przechowywano zapas chleba. Zachowało się 8 funtów masła i ćwiertnia śledzi. Wreszcie były zapasy soli, krup jęczmiennych (po 2 i 1, 5 korca) i mąki jęczmiennej, zapewne używanej do wypieku chleba w czasach głodu. W spiżarni było też 1,5 beczki piwa i 6 szklaneczek do piwa. O szlachetniejszych lub mocniejszych trunkach nie ma wzmianki. Stan rzeczy w Lohrstorf tak dalece odbiega od wzoru Volckmanna, że inwentarz ten można uznać za niekompletny opis majątku w upadku.

Jedynie zestaw mebli nie ustępuje znanemu z instrukcji. Z mebli do przechowywania znajdujemy we drzwiach liczne szafy, w tym sześciodrzwiową, wmurowaną we wnęce ściany w sieni, szafy stojące dwu- lub czterodrzwiowe, zaś niemal w każdym pomieszczeniu (poza sienią i kuchnią) po 2 łóża z drewna jodłowego, do tego liczne ławy, krzesła, w większości wykonywane tokarską robotą, na krzesłach poduszki do siedzenia, wreszcie ławę flamadzką do siedzenia z oparciem, długą na cztery łokcie.

Historycy niemieccy, dysponujący bogatymi źródłami, a także analitycznymi opracowaniami dotyczącymi podstaw prawnych i techniki inwentaryzacji majątków (szlacheckich, mieszczańskich i chłopskich), w przypadku szlachty nie podjęli jeszcze próby kompleksowej analizy konstrukcji i rzeczywistej zawartości inwentarzy.

⁶ Tamże, s. 275–287.

⁷ H. Mannheims, K. Roth, *Nachlaßverzeichnisse. Internationale Bibliographie*, Münster 1984.

⁸ A. Bünz [wyd.], *Das Inventar eines ostholsteinischen Herrenhauses am Ende des Dreißigjährigen Krieges*, „Jahrbuch d. Kr. Oldenburg”, 3, 1959, s. 45–50.

Odwrotna jest sytuacja w Polsce. Jak dotąd nie udało się badaczom dotrzeć do dawnych pomocy kancelaryjnych — wzorów inwentarzy, ułatwiających spisywanie szlacheckiego mienia. Również przepisy prawne nie były w tym względzie nazbyt szczegółowe⁹. Za to mamy za sobą, podjętą przez A. Pośpiecha, niezwykle interesującą próbę analizy ok. 350 siedemnastowiecznych inwentarzy mienia szlachty z Wielkopolski¹⁰. Co do zasad określających strukturę szlacheckiego inwentarza, ogranicza się on do wskazania jako źródła inspiracji powszechnego w krajach języka niemieckiego typu inwentarza mieszczańskiego. Inwentarz mieszczański miał stanowić „gorset”, czy może lepiej schemat wypełniany już „odmienną [szlachecką — AK.] treścią”¹¹. Reguły sporządzania polskiego inwentarza szlacheckiego A. Pośpiech odtwarza posuwając się od szczegółu do ogółu, na podstawie zachowanych inwentarzy — czyli praktyki. I tak typowy inwentarz (w tym przypadku z 1688 r. po staroście średzkim Janie Cerekwickim) zawiera takie działy jak: klejnoty, broń paradna i oporządzenie jeździeckie, wykwintna odzież, srebra stołowe, cyna stołowa, naczynia miedziane, kobierce, bielizna pościelowa, skrzynie, pojazdy¹².

Analiza kilkuset inwentarzy pozwoliła na korektę i uzupełnienie tego zestawu. Jak pisze A. Pośpiech, „na czele listy wymieniano zawsze grupy mobiliiów najcenniejszych: pieniądze, klejnoty, broń paradną wraz z oporządzeniem jeździeckim, inne precjoza oraz srebra. Dalszą część rejestru zajmowały przeważnie: odzież, tkaniny ozdobne, broń biała, palna, pozostałe rynsztunki, efektowniejsze sprzęty domowe, cyna i miedź. W końcowej zaś partii, nie dbając już o dyscyplinę, notowano rzeczy coraz pospolitsze pod względem wartości, m.in. różne elementy wyposażenia wnętrz, utensylia kuchenne, narzędzia gospodarcze itp. Gdzieś tutaj też umieszczano ewentualnie księgi i obrazy, wreszcie pojazdy, cenne wprawdzie, lecz zamykające zwykle cały spis”¹³. Zestawienie tabelaryczne ruchomości wspomnianych w co najmniej 20% inwentarzy obejmuje siedemnaście kategorii rzeczy: odzież, broń białą (atrybut szlachcica!), cynę, broń palną, sprzęty domowe, tkaniny ozdobne, broń paradną, miedź, pojazdy, żelazo, srebra stołowe, klejnoty, pieniądze, księgi, statki drewniane, obrazy¹⁴. Porównanie tego katalogu kategorii przedmiotów uznawanych za ważne i stąd najczęściej notowanych w inwentarzach ruchomości szlachty wielkopolskiej z zaleceniami Volckmanna dla szlachty w Rzeszy wskazuje na wyraźne podobieństwo standardów uznawanych w Rzeszy (w teorii prawa) i w Wielkopolsce (w praktyce). Jedyna różnica uchwytna w konstrukcji inwentarza, to brak w spisach polskich odrębnej kategorii pościeli, której skrętne spisywanie zalecał Volckmann. W tym punkcie wzorcowy inwentarz niemiecki był wierniejszy wzorom mieszczańskim niż spisy sporządzane w Polsce. Dalsze różnice ukrywały się już najpewniej w szczegółach.

II. Mienie mieszczanina

Bogatsza niż w przypadku szlachty jest spuścizna przepisów i komentarzy prawa dotyczących inwentaryzacji majątków mieszczańskich. W miastach Rzeszy i krajów ościennych prawo zalecało (wyjątkowo tylko nakazywało) inwentaryzację mienia po zmarłym, gdy przewidywano spór o spadek, zwłaszcza zaś wtedy, gdy ktoś przejmował w posiadanie lub zarząd

⁹ Por. konstytucja sejmu piotrkowskiego z 1565 r., uchwała „O opiekunach”, *Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. II, Petersburg 1859, s. 692–693; P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. I, Lwów 1910–1911, s. 501.

¹⁰ A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Studia i materiały z historii kultury materialnej, t. LXIV, red. E. Balcerzak, Warszawa 1992.

¹¹ Tamże, s. 42.

¹² Tamże, s. 8.

¹³ Tamże, s. 110.

majątek cudzy (np. sierot, osób ubezwłasnowolnionych)¹⁵. Prawnicy formułowali liczne, mniej lub bardziej szczegółowe zalecenia dotyczące kategorii dóbr, które powinny być spisane. Wspominany już Adam Volckmann stwierdzał, że powinna być zanotowana każda rzecz z gospodarstwa, szczególnie zaś majątek zmarłych, nieruchomy i ruchomy, z domu i obejścia¹⁶. Wtórował mu polski znawca prawa magdeburgskiego Bartłomiej Groicki stwierdzając, że w inwentarzu należy uwzględnić dobra ruchome i nieruchome. Powinny też znaleźć się w nim informacje „wiele czego jest: wiele ćwierci zboża, wiele pszenice, wiele owsa, wiele winnic, wiele beczek wina, wiele młynów, wiele dochodów, wiele gotowych odliczonych pieniędzy”. Należy też spisać „kołdry, prześcieradła, poduszki, pierzyny, woły, prosięta, owce, skopy, ręczniki, chustki, obrusy, miedź, mosiądz, kubki srebrne, pierścienie złote, stoły i inne rzeczy, które by w majątności [...] znalezione były”¹⁷. Wyliczenie, u Groickiego dość chaotyczne, we wspomnianym na wstępie poradniku dla notariuszy Volckmanna ma formę bardziej uporządkowaną. Przedmioty powinny się grupować zgodnie z kryterium wartości, surowca lub pełnionej funkcji. Można też porządkować ruchomości według miejsc przechowywania — izb, szaf, skrzyń. Znanca prawa lubeckiego Johann Fuchs w dziele wydanym w 1692 r. zaproponował rejestrację ruchomości według pomieszczeń albo też kryterium rzeczowego z podziałem na sprzęty domowe, książki, rzeczy lniane, wyroby wełniane, skrzynie, łóżka, pościel, wreszcie suknie, srebro, złoto, gotówkę, obligacje, bydło, zboże¹⁸. Oba sposoby inwentaryzacji były też dopuszczane przez wielokrotnie w XVII w. wznawiany, czeski zbiór praw Koldina. W przypadku podziału ruchomości na grupy rzeczowe wyróżniano m.in. naczynia cynowe, naczynia miedziane, odzież¹⁹. W Górnej i Dolnej Austrii w drugiej połowie XVI i w XVII w. inwentarze mieszczańskie spisywano najczęściej w porządku grup przedmiotów²⁰.

Oprócz ogólnych wskazówek dotyczących zawartości i konstrukcji inwentarza literatura prawnicza zawierała też bardziej szczegółowe materiały pomocnicze. W pisanim najpewniej w końcu XVI w. dziele Conrada Gerharda Saura²¹ znajdujemy np. plan inwentarza mienia sierocego przejmowanego przez opiekuna (z datą 1595) obejmujący następujące punkty: różne monety, długi, klejnoty i damska biżuteria, naczynia srebrne, pościel, bielizna lniana, naczynia i sprzęty: mosiężne, cynowe; statki żelazne i kuchenne, książki²².

Saur daje też przykład zawartości jednego z punktów spisu majątku pozostawionego sierotom przez pewnego mieszczanina, z zawodu balwierza. W punkcie „Naczynia miedziane i mosiężne” zdaniem Saura mogłyby się znaleźć: 2 duże kotły miedziane o pojemności 12 wiader i dwa mniejsze o pojemności 6 wiader, 7 kotłów mosiężnych (pojemność od 1 do 4 wiader), 3 tygle mosiężne i 1 miedziany, mosiężne sito, mosiężna konew, także garnek z uchem żelaznym, miedziany moździerz, mosiężna fajerka, wreszcie 3 różnej wielkości miednice. Dwie z nich miałyby służyć do mycia rąk; dwie były mosiężne, jedna miedziana;

¹⁴ Tamże, s. 111.

¹⁵ A. Klonder, op. cit., s. 8–10; J. Pešek, *Pražské knihy kšaftů a inventářů. Příspěvek k jejich struktuře a vývoji v době předbělohorské*, „Pražský sborník historický”, 15, 1982, s. 63–93.

¹⁶ A. Volckmann, op. cit., s. 81.

¹⁷ B. Groicki, *Obrona sierot i wdów*, wyd. J. Sawicki, Warszawa 1958, s. 56.

¹⁸ J. Fuchs, *De inventario*, Kiloni 1692, s. 73, 91.

¹⁹ J. Pešek, op. cit., s. 83.

²⁰ V. Bůžek, *Die südböhmischen Bürgerhaushalte an der Wende des 16. zum 17. Jahrhundert*, „Jahrbuch des oberösterreichischen Museumsvereins”, Bd. 139/I, 1994, s. 33.

²¹ C. G. Saur, *Dives notariorum penus. Das ist ein new schon außferlesen Vormular und Volkomlich Notariat-Buch oder Spiegel...*, Franckfort am Mayn 1607. Jest to ósma edycja poszerzona i uzupełniona dzieła Abrahama Saura, prokuratora Księstwa Hesji.

²² Tamże, s. 563.

jedna była naprawiana (łatana). Autor dzieła poprzestał na rozwinięciu jednego tylko punktu inwentarza, radząc jedynie, aby sprzęty domowe z cyny wyliczyć i opisać tak jak rzeczy z miedzi i mosiądzu²³.

Dokładną instrukcję inwentaryzacji, właściwie gotowy schemat inwentarza zawiera wydany w 1607 r. we Francji nad Menem *Thesaurus Notariorum* autorstwa Johanna Rudolpha Sattlera. Po opisanie nieruchomości (domu, pola, winnicy) należy spisywać kolejno: dłuży, gotówkę, naczynia — srebrne, gliniane, miedziane, mosiężne, cynowe, drewniane (z każdego surowca w odrębnym punkcie); dalej w osobnym rozdziale meble (skrzynie — kasety — łóżka); kolejno zaś pościel puchową, wyroby lniane, suknie. Sattler, oprócz tytułów kolejnych punktów spisu, wymienia po jednej rzeczy, która może otwierać daną część rejestru. W przypadku naczyń srebrnych jest to wysoki, pozłacany puchar z nakrywką o wadze „N” łutów; w przypadku naczyń drewnianych — 30 okrągłych talerzy. Najwyraźniej naczynia z obu surowców pasowały do stereotypu zastawy mieszczańskiej. Wyroby miedziane reprezentuje duży kocioł, mosiężne — dwa lichtarze, cynowe — dwa duże blaty, meble — dwie okute skrzynie, pościel — duża puchowa pierzyna w powleczeniu z płótna kolońskiego, rzeczy lniane — 6 tuzinów prześcieradeł. Listę sukien otwiera czarny wams obsyty pasamonami²⁴.

Sattler publikuje również kilka inwentarzy wzorcowych, m. in. spis mienia sporządzony na wniosek prawnego opiekuna sierot²⁵. Rejestr otwierają klejnoty — 3 pierścienie (w tym 1 złoty). Po nich następuje broń: szylecik z okładziną srebrną, napierśnik i hełm bojowy, miecz ze srebrną rękojeścią, 4 rapiery (bez części srebrnych lub posrebrzanych — *ohne Silber*). Z odzieży znajdujemy w spisie suknie atlasową oraz skórzaną, czarną i również skórzany lejebik. Z zastawy srebrnej Sattler umieścił wysoki puchar, tuzin mniejszych pucharów, tyleż posrebrzanych łyżek z drewna bukszpanowego. Cynę reprezentują 2 blaty, 8 talerzy, 4 miski na musztardę, 2 konwie, 2 flaszki oraz kocioł na wodę. Rzeczy mosiężne to kocioł, 4 lichtarze i miednica. Z naczyń miedzianych w spisie znalazły się 4 duże i małe kotły, kocioł na płukanie; z glinianych — 2 garnki i 2 dwojaki. Spośród sprzętów żelaznych we wzorcowym spisie umieścił Sattler 4 panwie, panewkę do pieczenia, ruszt, 4 rożny, tyleż lichtarzy. Do grupy statków drewnianych włączył 24 talerze okrągłe i 12 czworokątne. Meble w spisie wzorcowym reprezentują: skrzynie do spania z podniebieniem, składany stół, wielka, powleczone pokostem kaseta. Spis kończy wykaz pościeli. W tym punkcie znajdujemy pierzynę w powleczeniu kolońskim, dwie poduszki w takich samych powleczeniach, 2 poduszki pod ramiona, 4 kołdry (zielone, katalońskie), zieloną, płócienną zastonę.

Kolejny wzorcowy inwentarz dotyczy majątku, który stanowi przedmiot sporu między spadkobiercami²⁶. Majątek jest pokaźny. Obejmuje kilka nieruchomości (domy, budynki gospodarcze, ogrody) w różnych punktach miasta oraz liczne ruchomości najwyraźniej zamożnego mieszczanina. Pierwszy dział tej części inwentarza stanowią klejnoty, kolejny — przedmioty srebrne pozłacane, trzeci — naczynia srebrne. W punkcie pierwszym Sattler umieszcza 5 złotych pierścieni (w tym 2 zaręczynowe) z rubinami i szmaragdem, 17 pereł różnych rozmiarów, kolczyki. W osobnych puszkach znajdowały się dwa klejnoty: pierwszy zwany Cupido, drugi z chrysolitem. Przedmioty srebrne-pozłacane to wielki i mały *Dopplet*, dwie czarki, dwie wysokie faski na sól. Zestaw sreber białych tworzyły 4 różnych rozmiarów puchary z nakrywkami (jedną z nich ozdobił lew) oraz 2 czarki z wizerunkami baranka wielkanocnego i motywem gwiazd. W dziale statków cynowych umieścił Sattler tym razem 15 wielkich mis z czystej cyny, 17 mis średnich, 7 mis na zupe. Zestaw cyny uzupełniają 3 duże talerze na

²³ Tamże, s. 564.

²⁴ J. R. Sattler, *Thesaurus Notariorum*, Francfort am Mayn 1607, s. 186.

²⁵ Tamże, s. 187–188.

²⁶ Tamże, s. 189–191.

ryby, 14 różnej wielkości konwi oraz 7 flaszek. Wśród miedzianych znalazły się 24 kotły różnej wielkości i w różnym stanie, 2 kotły na wodę, 4 do płukania bielizny, 2 panwie do ogrzewania, wreszcie 8 garnków dużych i małych. W dziale naczyń glinianych znajdujemy 13 różnej wielkości garnków, 3 dwojaki i 2 moździerze. Grupę przedmiotów mosiężnych stanowią: 18 lichtarzy jednoramiennych, 1 dwu- i 2 trójramienne, 13 dużych i małych miednic, 8 kotłów, 5 przenośnych fajerek. Zestaw przedmiotów żelaznych tworzą: 10 panwi, 2 duże panwie do pieczenia, 4 fajerki. W zamożnym domu znajduje się też liczna zastawa drewniana: 40 talerzy czworokątnych, 150 różnej wielkości talerzy okrągłych. Na umeblowanie domu składały się 2 łóżka z malowanymi podniebieniami, 4 okute skrzynie, stół. Pościeli w inwentarzu znajduje się sporo: 12 wielkich i małych pierzyn, 12 pierzyn wierzchnich, 5 poduszek, tyleż poduszek pod ramiona (*Schulterkussen*), wreszcie 7 katalońskich kołder. Powleczenia na poduszki i pierzyny są z reguły z płótna kolońskiego. Zestaw pościeli lnianej uznany przez Sattlera za typowy jest imponujący. Obejmuje 75 nowych, jeszcze nie używanych prześcierań, 118 prześcierań używanych, 155 obrusów różnych rozmiarów i jakości, wreszcie 96 serwetek. Kolejne punkty inwentarza stanowią zapasy zboża (20 worków pszenicy i 30 żyta), wina (po 16 beczek młodego i starego, czerwonego), cetnar masła. Inwentarz zamyka wykaz gotówki, wierzytelności i ciężących na spuściźnie długów.

Wspominany już kilkakrotnie Adam Volckmann opublikował wzorcowy inwentarz mienia zamożnego mieszczanina — patrycjusza (?)²⁷. Spis otwierają wyroby ze złota i srebra: srebrny pozłacany puchar, srebrny pasek, złoty pucharek, 2 złote bransolety, 12 srebrnych łyżek, 4 złote pierścienie z rubinami i jeden z turkusem. Po kosztownościach odnotowano nieco gotówki, dalej zaś naczynia cynowe: 20 mis, 36 talerzy i 10 konwi o łącznej wadze 5 cetnarów. Na 73 funty mosiądzu złożyło się 6 małych i jeden duży lichtarz, zaś na 108 funtów miedzi 2 tygły i — tu niestety Volckmann ogranicza się do stwierdzenia „etc”. Za to w tym samym punkcie inwentarza umieszcza jeszcze 26 dzbanów z kamionki oraz 30 szklanic, w tym 6 weneckich. Kolejny dział spisu to książki, przeważnie o treści religijnej: Biblia i postylla Lutra, 6 śpiewników i modlitewników, poza tym *Cosmographia Münsteri* i kronika Kasjusza. Pod nagłówkiem „Suknie” Volckmann pomieścił płaszcz z sukna lundzkiego z aksamitnymi wyłogami i jedwabnymi sznurami, suknię i 2 kapelusze. Pościel to 4 pierzyny wierzchnie i spodnie, jeden zagłówek, 2 poduszki. Wśród bielizny — wyłącznie lnianej — znajdujemy powleczenia na pierzyny, 4 obrusy, 6 ręczników i 2 sztuki płótna na zapas. W odrębnym dziale sprzętów domowych (takiego brakuje we wzorcowych spisach Sattlera) Volckmann umieścił lakoniczną informację: „co znajduje się w izbach, komorach, łazienkach, w skrzyniach, łózkach, stołach i ławach”²⁸. Kolejny punkt spisu stanowi wykaz zboża (żyta, jęczmienia, owsa) oraz słomy i chmielu. Po nich następuje spis zwierząt: 4 krowy, 2 kozy, 3 świnie. Rejestr zamyka wykaz możliwych obciążeń spuścizny — długów, zaległych podatków, kosztów pogrzebu.

Volckmann opracował również wzór inwentarza majątku, jaki mógł posiadać przy sobie zmarły nagle, podróżujący w interesach przybysz z innego miasta²⁹. Wówczas z urzędu majątek spisywali i szacowali jego wartość funkcjonariusze miejscy. Co mogło znajdować się w bagażach podróżnego? W inwentarzu znajdujemy dokument: umieszczony w zamczystej kasecie akt zakupu winnicy za 200 guldenów, listy dłużne na taką sumę, spis innych długów. W dużej skrzyni znalazła się odzież: aksamitna suknia ze spodniami i wamsem, wartości 50 guldenów, tabinowe spodnie i wams z uszkodzoną podszewką z kitajki (30 guldenów),

²⁷ A. Volckmann, op. cit., cz. IV, s. 85–86.

²⁸ Tamże, s. 86: *An Hausrath./ Was in der Wohnstube/Kammer/ Baden/ an Kasten/ Spanbetten/Tischen und Benck verhanden.*

²⁹ Tamże, s. 87.

4 białe atlasowe wamsy ze złotymi sznurami (25 guldenów) i szkarłatne spodnie ze złotymi pasamonami (200 guldenów), płaszcz bramowany sznurami (25 guldenów), czarny płaszcz z sukna lundzkiego (30 guldenów), dwie pary kitajkowych podwiązek ze srebrnymi sprzączkami (21 guldenów), wreszcie pendent do szpady za 5 guldenów. W kolejnej skrzyni mogły znajdować się: 3 pary angielskich pończoch warte 6 guldenów, 2 pary jedwabnych — szacowanych na 8 guldenów, wreszcie 2 pary *Schuthosen* otaksowane na guldena i 3 grosze. Imponuje wartość odzieży zabranej przez kupca w drogę, przewyższająca niemal dwukrotnie cenę nabytej winnicy.

Zestaw kategorii rzeczy, jakie prawnicy niemieccy, polscy, czescy spodziewali się znaleźć w spuściznach po szlachcie i mieszczanach i dla których zalecali rezerwować w spisach odrębne rozdziały, jest niemal identyczny. Są to jednak ramy ogólne, zacierające być może różnice widoczne dopiero w szczegółach. Te można uchwycić analizując nie tylko ogólne porady dotyczące konstrukcji spisu, lecz publikowane przez Volckmanna czy Sattlera wzorcowe inwentarze mienia. Czego z inwentarza szlacheckiego (Volckmann) brakuje w spisach mieszczańskich (Volckmann, Sattler)? We wzorcowych inwentarzach mieszczańskich nie znajdujemy informacji o pełnej pojezdów wozowni, ani też o zbrojowni — wypełnionej dziesiątkami sztuk broni paradej, bojowej i myśliwskiej, białej i palnej, obronnej i zaczepnej. W inwentarzu mieszczańskim przewidziano obecność broni, lecz w daleko mniejszej liczbie i skromniejszym asortymencie. Bardziej urozmaicone jest też umeblowanie siedziby szlacheckiej. W inwentarzu rycerskim odrębny punkt poświęcono stanowiącym ciągle jeszcze meblarską nowość szafom³⁰, w spisach mieszczańskich wspomniano tylko o różnych typach skrzyń. Wreszcie księgozbiór szlachecki jest liczniejszy i bardziej zróżnicowany tematycznie od całkowicie zdominowanej przez książki religijne biblioteki mieszczańskiej. Były też kategorie rzeczy, które zdaniem autorów poradników liczniej powinny występować w domach mieszczańskich. Więcej niż u szlachty znajdujemy u mieszczan zastawy cynowej (nobile częściej zapewne jadalni na srebrze) a przede wszystkim drewnianej. Według Volckmanna w siedzibie szlacheckiej na drewnie (52 misy i talerze) jadła tylko czeladź; u mieszczan (Sattler) znajdujemy blisko 200 drewnianych talerzy. Trudno przypuszczać, że korzystała z nich wyłącznie mniej przecież liczna niż w dworze szlacheckim służba. Imponują też, w porównaniu z zasobami dworu, odnotowane w inwentarzu mieszczańskim zapasy bielizny.

Wzorcowe inwentarze Volckmanna i Sattlera odnotowują (por. Aneks) od dwunastu do szesnastu różnych kategorii przedmiotów. W jakim stopniu wzory kształtowały, czy może tylko odbijały rzeczywistość? Do tej pory nie podjęto próby odpowiedzi na to pytanie w przypadku inwentarzy z Rzeszy. Publikowane źródła i ustalenia badaczy wskazują raczej na to, że Volckmann, Sattler i im podobni nie proponowali nowości a raczej podsumowanie, uporządkowanie sięgających średniowiecza doświadczeń poprzednich pokoleń na polu inwentaryzacji³¹.

Spisany w 1529 r. pośmiertny inwentarz mienia norymberskiego mieszczanina, kotlarza Sebastiana Lindenasta i jego żony Anny po opisie domu i ogrodu zawiera następujące punkty dotyczące ruchomości: gotówka, naczynia srebrne (*silbergischirr*), klejnoty (*clainoten*), naczynia cynowe (*zyngeschirr*), wyroby mosiężne (*messingwerck*), miedziane (*kupfferwerck*), suknie (*claidern*), suknie kobiece (*frauenkleider*), pościel (*pethgewandt*), bielizna — rzeczy lniane (*leinen dinglich*), sprzęty domowe (*hausgeraht*), tu zarówno meble jak i zbroja pana domu oraz książki; wyposażenie kuchni (*küchengeredt* — panwie, brytfanny, różna, kosze, noże, łyżki); wreszcie *werckzeug* czyli narzędzia, surowce, półfabrykaty z warsztatu Lindenasta³². Spośród

³⁰ Por. A. Klonder, op. cit., s. 50–52; R.-E. Mohrmann, op. cit., s. 55–84.

³¹ P. Löffler, *Inventare. Historische Entwicklung und rechtliche Grundlagen*, „Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde”, t. 23, 1977, s. 120–131; zob. też przyp. 3.

³² „Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit”, N.F., 29. Jhg., nr 9, 1882, s. 225–232.

12 grup przedmiotów wyróżnionych w spisie, 10 znajdziemy w publikowanych później inwentarzach wzorcowych. U Volckmanna i Sattlera brakuje jedynie punktu grupującego wyposażenie kuchni (te rzeczy umieszczali wśród przedmiotów żelaznych, drewnianych, glinianych) oraz inwentarza warsztatu rzemieślniczego. Inwentarz Lindenasta jest przykładem rozwiązania kompromisowego między spisem według grup rzeczy, wyodrębnionych wedle kryterium funkcji lub surowca, a rejestrem sporządzonym w porządku pomieszczeń (np.: kuchnia, warsztat). W spisie majątku kotlarza nie wyodrębniono natomiast broni i książek (te ostatnie znalazły się wśród sprzętów domowych). W rejestrze zabrakło też wspomianej we wzorcowych inwentarzach żywności.

Publikacji doczekały się również siedemnastowieczne inwentarze z Nürtingen, niewielkiego (ok. 1500 mieszkańców), położonego niedaleko Stuttgartu miasta w księstwie Württemberg³³. Tu, inaczej niż w przypadku zamożnego kotlarza z wielkiego miasta, mamy do czynienia np. z prostym, małomiasteczkowym garncarzem. Hans Keller zmarł w 1665 r. Spis jego ruchomości zawiera aż 14 rozdziałów. Wszystkie znajdują się we wzorcowych inwentarzach Volckmanna i Sattlera³⁴. Do tego dochodzi pominięte przez nich wyposażenie warsztatu garncarza. Jednak tak rozbudowany formularz inwentarza dowodzi jedynie skrupulatności trzymającego się znanych wzorów pisarza, nie zaś zamożności zmarłego. W rozdziałach: gotówka (*Paar Gelt*) i broń (*Gewähr*) nie odnotowano niczego, podobnie w połączonym rozdziale dotyczącym statków kuchennych: mosiężnych, cynowych, miedzianych, żelaznych i drewnianych. Połączono także hasła: pościel, len i suknie. W rzeczywiście w spisie znalazły się tylko pościel i bielizna. Pod hasłem książki odnotowano *Hauss Postill* Lutra i kronikę Melanchtona. Choć inwentarz garncarza jest z pewnością niepełny (brak jakiegokolwiek odzieży!), widać, że porządny urzędnik miejski spisujący inwentarz uwzględnił wszystkie pozycje, które zgodnie z zaleceniami znawców warsztatu pracy notariusza powinny znaleźć się w rejestrze mienia przeciętnego mieszczanina.

Podobnie postępowano w miastach polskich. W inwentarzu pozostałości po Wojciechu Szablickim, zmarłym w 1638 r. rajcy małopolskiego miasteczka Wojnicza³⁵, spośród ruchomości odnotowano najpierw *Cynę*, po niej zaś *Miedź* czyli wszelkie wyroby wykonane z tych surowców (alembik, durszlaki, flasze, handfas, kotły, miednice, misy itp.). W dziale *Cyny* znalazły się też jednak przedmioty srebrne (garnuszek, 5 łyżek), w dziale *Miedzi* żelazne kotły i rożny. Kolejne punkty spisu stanowiły: broń (*Strzelba*), wyroby blaszane (*Blachy*), odzież (*Suknie*), wreszcie pościel i bielizna — *Husty*. Nie wyodrębniono punktu statki (sprzęty) domowe, choć tu właśnie powinny się znaleźć spisane wraz z koszulami pod hasłem *Husty*: skrzynie, szkatuły, świdy, tasak. Informacje o meblach i zapisach żywności umieszczono przy opisie domu. Spisując budynki gospodarcze uwzględniono ogółem bydła, trzody, koni. Wszystkie punkty inwentarza mają swoje odpowiedniki w niemieckich spisach wzorcowych. Część przedmiotów zaliczono jednak do niewłaściwych kategorii (np. srebra spisane wraz z *Cyną*, żelazo wraz z *Miedzią*). Spośród podstawowych kategorii ruchomości, których zdaniem Sattlera czy Volckmanna należało się spodziewać w domu mieszczkańskim, zabrakło tylko kosztowności (złoto, drogie kamienie) i książek.

Podobnie niemal wszystkie typy rzeczy wspomiane w niemieckich wzorcach inwentarzy znajdujemy w spisie ruchomości należących do zmarłego w 1622 r. Walentego Balwierza — cyrulika z Wojnicza³⁶. W inwentarzu nie ma podziału na punkty, jednak rzeczy wylicza się

³³ A. R. Benschmidt, *Kleinbürgerlicher Besitz. Nürtinger Handwerkerinventare von 1660 bis 1840*, Münster 1985.

³⁴ Tamże, s. 246–247.

³⁵ *Inwentarze mieszczan wojnickich 1589–1822*, wyd. B. Trelińska, Wojnicz 1995, s. 37–41.

³⁶ Tamże, s. 15–16.

w pewnym porządku: kosztowności (srebrne: pierścionki, łyżki, guziki), cyna (misy, kwarty, flasze), naczynia szklane z wiekiem cynowym, dalej rury i panwie do palenia gorzałki (zapewne miedziane), odzież i zapasy tkanin, pościel i bielizna, zapasy żywności, narzędzia kuchenne, wreszcie broń — kord i pałasz. Brakuje przedmiotów najtańszych — naczyń glinianych lub drewnianych, ale również mebli i książek. Brak mebli nie powinien dziwić, skoro inwentarz nie obejmuje całego majątku Balwierza, lecz jedynie jego część przekazaną na przechowanie teściowi, wówczas gdy zięć za błędy w sztuce otrzymał zakaz wykonywania zawodu. Po śmierci córki teść zagarnął powierzone mu rzeczy. W związku z tym sporem powstał inwentarz.

Zgodna z opisywanymi powyżej wzorcami niemieckimi a także z zaleceniami rodzimych znawców prawa, jak autor wydanego w 1581 r. zводу praw miejskich Krystian z Koldina, była struktura inwentarza w miastach Czech³⁷. Spisy sporządzane w porządku kolejnych pomieszczeń współistniały tu z rejestrami odnotowującymi poszczególne grupy rzeczy. W XVII w. licznie przeważały te ostatnie. Systematycznej analizie poddano 800 inwentarzy spisanych w latach 1526–1620 w miastach południa Czech: Budziejowicach, Krumlovie, Jindrichuv Hradcu, Prahaticach i Sobeslavie. Jej wyniki potwierdzają obserwacje dotyczące innych rejonów Rzeszy. Inwentarze te po spisie nieruchomości zawierają rejestr różnych przedmiotów, grupowanych według kryterium funkcji, wartości, materiału, z którego były wykonane — np.: biżuteria, naczynia złote, srebrne, cynowe, miedziane, mosiężne, żelazne, odzież, pościel, broń, meble, książki i obrazy³⁸.

Bardzo zbliżona okazała się struktura 174 inwentarzy z lat 1576–1612 z północnoczeskiego królewskiego miasta Louny. Opis ruchomości otwiera w nich z reguły punkt dotyczący cynowej zastawy stołowej; naczynia srebrne zostawiali po sobie tylko najzamożniejsi. Dalej notowano statki kuchenne (żelazne, miedziane, drewniane). W tejsze części inwentarza z reguły znajdujemy również informacje o żywności — sadle, mące, owocach (jabłka, śliwki). W żadnym spisie nie brakuje beczki piwa lub wina. Kolejne punkty inwentarza to odzież, pościel i bielizna. Później następowały informacje o meblach (ławy, skrzynie, stoły). Dalej spisywane były książki, narzędzia gospodarskie i rzemieślnicze. W większości spisów brakuje obrazów i innych dzieł sztuki³⁹.

Zdecydowanie bogatsze, także pod tym względem, okazały się inwentarze majątków mieszczan stołecznej Pragi. Z. Hojda przeanalizował 374 spisy ze Starego Miasta z lat 1627–1700. Znalazły się wśród nich zarówno opisujące ruchomości w porządku pomieszczeń (ich liczba w upływie lat malała), jak też grupujące rzeczy według kryterium wartości i funkcji. Taki spis z reguły otwierały dane o gotówce oraz przedmiotach złotych i srebrnych, następnie notowano przedmioty z metali kolorowych i żelaza, dalej szkło i ceramikę, w końcu naczynia drewniane. Kolejną część inwentarza stanowił rejestr tekstyliów — odzieży, bielizny, pościeli. Dalsze grupy tworzyły obrazy (obecne w 2/3 inwentarzy), zwierciadła, zegary oraz inne ozdoby wnętrza (np. poroża), instrumenty naukowe, narzędzia artystów. W końcu spisu notowano zawartość biblioteki, za nią zaś zapasy żywności, trunków (wino, piwo, gorzałka — palinka), narzędzia gospodarskie, pogłowie koni, pojazdy i wyposażenie wozowni. Paradne pojazdy czy myśliwskie trofea to elementy upodabniające schedę po zamożnym stołecznym

³⁷ Z. Ottův, *Slovník Naučný*, t. 14, v Praze 1899, s. 542; J. Pešek, op. cit.

³⁸ V. Bůžek, *Die südböhmischen Bürgerhaushalte...*, s. 31–32; V. Bůžek, H. Bůžková, J. Stejskalová, *Měšťanské domácnosti v předbellohorských jižních Čechách (Prameny, metody, stratifikace)*, „Jihočeský sborník historický”, t. LIX, 1990, nr 2, s. 65–80; tychże, *Interiéry domů v jihočeských předbellohorských městech (Životní styl měšťanů v době pozdní renesance a manýrismu)*, tamże, nr 3, s. 113–127.

³⁹ M. Neudertová, *Domácnosti lounských měšťanů v předbellohorské době (Příspěvek ke studiu inventářů pozůstalosti)*, [w:] *Česká města v 16.–18. století*, red. J. Pánek, Praha 1991, s. 246–248.

mieszczaninie do spuścizn — zdaniem znawców prawa — typowych dla szlachty. Typowy praski inwentarz zamykały dane o długach, wierzytelnościach, zastawach⁴⁰.

Zbliżony do zalecanego przez Volckmanna czy Sattlera schemat inwentarza ruchomości stosowano też na północnych krańcach Europy Środkowej, w dawnej strefie hanzeatyckiej, m.in. w Lubece⁴¹, Gdańsku⁴², Elblągu. Analiza 18 inwentarzy mienia pospółstwa elbląskiego z lat 1620–1640 i 21 spisów z okresu 1667–1688 potwierdza fakt grupowania spisywanych rzeczy w identycznie lub podobnie nazywane grupy. W inwentarzach rzemieślników, kramarzy, kupców występują wszystkie kategorie rzeczy wyróżniane przez wspomnianych powyżej prawników. Mając jednak do czynienia nie z patrycjatem, lecz z miejską warstwą średnią, hasła Klejnoty (*An Kleinodien*) i Żywność (*An Victualien*) znajdujemy tylko w jednym spisie. Powszechnie natomiast (w ponad połowie spisów) notowane są srebra i — w drugiej połowie XVII w. — przedmioty złote (ok. 40% spisów). Brakuje w rejestrach elbląskich naczyń drewnianych. Są natomiast nie wyróżniane w inwentarzach wzorcowych odrębne grupy Szkła (*An Gläsern*) i Obrazów (*An Bildern*)⁴³.

Podobny rzeczowy układ mają też inwentarze mienia kupców z Tallina (Rewla) z pierwszej połowy XVIII w. Wydawca R. Pullat tak charakteryzuje ich zawartość. Rejestr z reguły otwierają nieruchomości. Za nimi następuje gotówka (*An Baarschaft*), dalej najcenniejsze precjoza (*An Gold, Juwelen und Perlen* albo *An Gold und Pretiosen*), przedmioty srebrne (*An Silber, An Pfand-Silber*), cyna „i tak dalej aż do bydła” („usw. bis *An Vieh*”) na końcu spisu⁴⁴. O tym, co kryje się pod określeniem „itd.”, informuje choćby najstarszy z opublikowanych, inwentarz spuścizny po Krzysztofie Schlüterze, kupcu i obywatelu miasta, z 5 lutego 1702 r.⁴⁵ Jak we wzorcowych inwentarzach z odległych Niemiec, po ruchomościach najcenniejszych, takich jak złoto (pierścienie), srebro (10 łyżek, 98 guzów, zegarek kieszonekowy), i gotówce, spisano kolejno: wyroby z miedzi, mosiądzu i cyny, bieliznę lnianą, przędzę, pościel, odzież, żelazne sprzęty kuchenne (np. brytfanna, rożen, trójnóg), sprzęty drewniane (meble, lustra, szyldy), dalej: towar kramarski, broń, skóry, zboże, masło, książki, rękopisy; wszystko zgodnie z jednym z dwóch podstawowych wariantów inwentarza przyjętych w całej Europie Środkowej od przedgórze Alp po Zatokę Fińską. Zabrakło jedynie miejsca na rzeczy najmniej warte — naczynia drewniane i gliniane.

Twórcy spisów ruchomości z całej naszej części Europy próbowali z lepszym lub gorszym skutkiem ogarnąć wszystko, co ich zdaniem było istotne w rejestrowanych majątkach. Naturalne było przy tym dążenie do standaryzacji, uproszczenia opisywanej rzeczywistości. Pomagały w tym instrukcje prawników i opracowane przez nich inwentarze wzorcowe. Te właśnie notarialne pomoce ukazują przede wszystkim cechy wspólne świata rzeczy mieszczanstwa i szlachty. Co do różnic, pozwalają uchwycić jedynie te, które wówczas uznawano za najistotniejsze. Zdaniem prawników typowymi składnikami majątku szlachty były bogate zbrojownie i wozownie, nowocześniejsze meble, cenniejsza (srebrna) zastawa. W majątku mieszczańskim uderza większe znaczenie obfitych zapasów bielizny i pościeli, skromniejsza (cynowa, czasami drewniana) zastawa stołowa, tradycyjne umeblowanie. Ta uproszczona, prawnicza wersja rzeczywistości nie odbiega jednak w zasadniczych rysach od stanu notowa-

⁴⁰ Z. Hojda, *Výtvarná díla v domech staroměstských měšťanů v letech 1627–1740*, „Pražský sborník historický”, t. XXVI, s. 48–49; tenże, *Kulturní investice staroměstských měšťanů v letech 1627–1740*, tamże, t. XXVII, s. 47–101.

⁴¹ W. Eickhölter, M.-L. Pelus-Kaplan, op. cit., s. 290.

⁴² A. Klonder, op. cit., s. 20–22, 118–119.

⁴³ Tamże, s. 20–22, 114–116.

⁴⁴ *Die Nachlaßverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallin 1702–1750*, wyd. R. Pullat, Tallin 1997, s. 19.

⁴⁵ Tamże, s. 35–39.

nego w zachowanych inwentarzach. Konfrontacja obu typów źródeł — poradników, wzorców oraz samych rejestrów — często umożliwia skorygowanie wersji prawniczej w szczegółach. Główną zaletą inwentarza mienia jako źródła jest przecież jego szczegółowość. Dzięki niej nakreślone przez prawników ramy można wypełnić realnym obrazem przeszłości.

Adres Autora:
Doc. dr hab. Andrzej Klonder
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105
00-140 Warszawa

ANEKS

Kategorie rzeczy odnotowane we wzorcowych inwentarzach mienia mieszczańskiego opublikowanych przez J. R. Sattlera* i A. Volckmanna:

<i>Sattler (I)</i>	<i>Sattler (II)</i>	<i>Volckmann</i>
klejnoty	klejnoty	wyroby złote i srebrne
broń	srebra pozłacane	gotówka
zastawa srebrna	naczynia srebrne	naczynia cynowe
odzież	naczynia cynowe	wyroby cynowe
cyna	wyroby miedziane	wyroby mosiężne
wyroby mosiężne	wyroby gliniane	wyroby miedziane
naczynia miedziane	wyroby drewniane	książki
wyroby gliniane	wyroby mosiężne	odzież
wyroby żelazne	wyroby żelazne	pościel
naczynia drewniane	meble	bielizna
meble	pościel	meble
pościel	bielizna	zapasy zboża
	zapasy zboża	pogłowie bydła
	wino	
	żywność	
	gotówka	

* U J. R. Sattlera dwie wersje inwentarza.

Źródła: J. R. Sattler, *Thesaurus Notariorum*, Franckfort am Mayn 1607, s. 186–187, 189–191; N. Volckmann, *Verbesserte Notariat-Kunst*, Leipzig 1642, cz. 4, s. 85–87.

POSSESSIONS BEFITTING A NOBLEMAN AND A BURGHER
IN CENTRAL EUROPE IN THE 17TH C.

The basic sources for studying possessions that marked the standard of living regarded as befitting a nobleman or a burgher are probate inventories, supplemented with handbooks and models used as guidance in drawing them up. Sources of the latter type list objects that solicitors of the time expected to find among the belongings of an average nobleman or burgher.

The introduction analyses the model probate inventory of a nobleman published in Leipzig at the beginning of the 17th c. Apart from real estate, it lists farm animals, various carriages (coaches, carts, etc.), stocks of corn, straw and hay, cash, jewellery and silverware. The model disregards clothing, but it describes in detail beds and other furniture, bedlinen, various metal artefacts (cutlery, kitchen and bath utensils). It also mentions a range of wooden containers (e.g. barrels or buckets), iron tools, as well as stocks of food and drinks (beer and wine), timber and fuel. An impressive amount of space is devoted to firearms, swords and other weapons, as well as hunting equipment. The list of books contains 19 items, ranging from religious writings (e.g. Luther's Bible) to cookery books and household handbooks (e.g. of beer brewing).

Comparing this model with actual inventories would require a large-scale archival research. The several dozen German inventories from the 16th–18th c. published so far do not provide sufficient material for any systematic chronological or territorial survey. Moreover, these documents recorded mainly the condition of real estate, disregarding movable belongings. There are, however, striking analogies between the model inventory from Leipzig and the contents of about 350 seventeenth-century inventories from Great Poland.

The body of preserved inventory rules, instructions and models concerning burghers is larger than in the case of nobility. Models used in Germany, Bohemia, Poland or Estonia were based on similar patterns. Some versions of model burgher inventories, published in the mid–17th c. in Leipzig and Frankfurt am Main are quoted in annex. The least elaborate of these includes jewellery, weapons, silverware, garments, wooden containers, furniture, bedlinen and various pewter, brass, copper, iron and earthenware artefacts.

Analyses presented by many historians from the above-mentioned countries suggest that compilers of model inventories aimed at defining a certain standard, thus they were to some extent simplified. Therefore, in model inventories the differences between burghers and the gentry are not very radical. Noblemen's inventories are distinguished by a wider variety of carriages and arms, as well as modern furniture and precious silverware, while burghers' ones by ample stock of bedlinen, simpler (pewter, wooden or earthenware) dishes and more traditional furniture.

Translated by
Izabela Szymańska